

दुर्गाबाई भागवत यांच्याशी बातचीत

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - संगीत कला विहार, संपा. बी. आर. देवधर, अतिथी संपादक डॉ. अशोक दा. रानडे, शब्दांकन - श्रीमती मडीमन, अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालय मंडळ, मिरज, ऑगस्ट - सप्टेंबर १९९८)

श्रीमती दुर्गा भागवत - जन्म १९१०, एम.ए., १९२९ मध्ये महात्मा गांधींच्या राष्ट्रीय चळवळीत भाग. समाजशास्त्र, धर्म, लोकसाहित्य इ. चा गाढा व्यासंग. कादंबरी, लघुनिबंध, ललित लेख, समीक्षा, चरित्र, लोककथासंग्रह इ. चौफेर लेखन.

रानडे : लोकसाहित्याचा अभ्यास करावा असे आपल्याला का, व कॅव्हा वाटायला लागले?

भागवत : याला दोन कारणे आहेत. एक चांगलं कारण आहे. आणि एक आपत्तीचं कारण आहे. चांगलं कारण असं की, मी जेव्हा सातपुड्यांत संशोधन करण्यासाठी गेले तेव्हा माझा विषय होता: सातपुड्यांतले आणि विंध्य पर्वतातले आदिवासी व हिंदू संस्कृती यांची तुलना. तिथे मी सगळीकडे हिंडले. तेव्हा मला त्यांची गाणी काय ती कळली. फार वेगवेगळ्या तऱ्हेने म्हणतात. आणि मुख्य म्हणजे गाण्यांना धर्माचा आधार असतो. त्यांच्याकडे मूर्तिकाची गाणी आहेत. ती काही विशिष्ट प्रसंगी म्हणायची. नंतर कांही कदंबावरची गाणी तीही मूर्तिकांतच म्हणायची. मुख्य म्हणजे उखाणे आहेत. मृत्यूप्रसंगी केलेले. मूर्तिकाचे उखाणे जगांत कोणाला मिळाले नाहीत ते मला मिळाले. बांबूचे झाडही मूर्तिकांत महत्वाचे. आता बांबूच्या झाडासंबंधी आपल्या सगळ्या हिंदूंची कल्पना अशी की, एक तर ते अशुभ झाड आहे. ते रडतं म्हणून. कणगीचं पोर रडतं म्हणतात. त्याला एक कारण आहे. बांबू उमलतो पहिल्यांदा, तेव्हा तो फटकन फुटतो. तेव्हा रडण्यासारखा आवाज येतो. आपल्याकडे मूर्तिकालासुद्धा बांबू वापरायची प्रथा आलीच आहे.

कुठलेही गाणे घे. कुठलीही गोष्ट घे. हिंदुस्थानच्या कोणत्याही भागात, कुठल्याही जातीत घे, आदिवासींपासून ब्राम्हणांपर्यंत. वेदांपासून संबंध तुटलेला नाही. कल्पना अगदी त्याच.

आता स्त्रीला मासिक पाळी येते ते तिचं पाप अशी आपल्यांत कल्पना आहे. आदिवासींत कल्पना बघ. शंकर पार्वती हे पहिलं जोडपं. शंकराला गोष्टी सांगायचा नाद आणि हिला ऐकायचा नाद. तर ते गोष्टी सांगत होते. ते म्हणाले तू मला सारखा हुंकार दिला पाहिजेस. मध्येच पार्वतीला झोप लागली. एक पारवाही ऐकत होता. तर तो हुंकार देत राहिला. शंकराला जेव्हा कळलं तेव्हा त्याने पार्वतीला शाप दिला. तू लाल माठाची भाजी खा आणि बघ काय होतं ते! तेव्हापासून तिला पाळी सुरु झाली. हे पाप बाईचं आणि म्हणून सगळ्या बायकांना भोगायला लागणार असं शंकरानं सांगितले. हा एक समान स्रोत. हे पहिलं कारण झालं लोकविद्येकडे वळायला.

दुसरं कारण म्हणजे मला पीएच्. डी. मिळाली नाही! पण मी जो अभ्यास केला होता त्यांत बरंच लोकसाहित्य होतं. मग मी युनिवर्सिटीचा सगळा अभ्यास सोडून दिला अजिबात. तोपर्यंत इंग्लिशमध्ये लिहित होते. एक पेपर लिहिला होता छत्तीसगडच्या लोकसाहित्यावर. त्यानंतर लोकसाहित्याची रूपरेषा हे पुस्तक लिहिलं. नंतर अभ्यास चालू ठेवला. लोकसाहित्याचा इतिहास काय आहे? उदा. उखाणे. हे कुठून आले? इ. इंग्लिशमध्ये माझं पुस्तक छापलं आहे बघ उखाण्यावर. आणि एक उदाहरण पाहा. अगदी वेदांपासून आतापर्यंत लिहिलं आहे : जिथे फुलं आहेत तिथं भुंगा आहे. पण फुलपाखरू नाही! पण फुलपाखरू फुलांजवळ नाही असं

व्हायचंच नाही. त्याची रचनाच आदिम. गुजरातीत, मराठीतसुद्धा फुलपाखरू नाही. फक्त भुंगा. तर मग काय कारण? तर पाकोळीला शाप आहे. पण इकडे बंगालमध्ये वधुच्या वस्त्रावर पाकोळी काढतात! आता हा शाप का? तर पाकोळी व्यभिचारी म्हणून. पण बंगालमध्ये तिला प्रजापती म्हणतात! म्हणजे ही प्रथा रूढ आहे ती शापाच्या आधीची! कुठं काय कारण, संबंध असेल ते सांगता येत नाही... हेच हुडकत राहिले.

रानडे : एकंदर लोकसाहित्यांत संगीताचे स्थान काय? किती महत्त्वाचे?

भागवत : संगीताचे स्थान पूर्ण आहे. पहिल्यांदा म्हणजे वरच्या लोकांतून हे लोकसंगीत आलेले नाही, तर खालच्या लोकांतून. पूर्वी गद्य सांगायची, गोष्ट सांगायची प्रथा नव्हती. ते सगळे हेल काढीत बोलत असत. हरदास हेल काढून बोलतात. हे अर्धवट संगीत. आणि दुसरं म्हणजे अगदी खास संगीत असले तरी ते गद्याच्या ठेवणीवरच रचायचं. काव्यशास्त्रांत एक नियम आहे बघ - गद्य कवीना निकषं वदन्ति! उत्तम गद्य हाच कवीचा निकष आहे. म्हणून बाणभट्टाला महाकवी म्हटले आहे. गद्य ज्याला उत्तम लिहिता येतं तोच खरा. आणि याला प्रमाण शंकराचार्य.

रानडे : पण मग संगीताचे काय?

भागवत : गद्य म्हणायचं अर्ध संगीतात. गद्य असले तरी. कहाण्या सांगतांनासुद्धा बायका हेल काढून बोलतात की नाही? अर्ध गाणंच असतं ते. पण सूर नसतो. पण तरीही नेहमीची गोष्ट सांगायची तसे नसते.

रानडे : ज्याला लोकसंगीत म्हणून ओळखले जाते त्यापैकी कोणकोणते प्रकार तुम्ही ऐकले आहेत? कोणते आवडले जास्त? का?

भागवत : बंजाऱ्यांची गाणी ऐकली आहेत. आदिवाश्यांची गाणी ऐकली आहेत. महारांची गाणी. महारांच्या गाण्यांचा एक विशेष सांगते. मी सोलापूरला हिंडत होते. क्रिमिनलस्ची वस्ती म्हणायचे तिथे. वस्तीत मला महारांच्या बायकांचे गाणे ऐकायला मिळाले. सगळ्या मिळून गात होत्या. पण आवाज इतके उंच की कोणालाही अशक्य वाटावे. तरी तो चिरलेला आवाज नाही बरं का! मी म्हटले, बाई काय छान गळा तुमचा. तर त्यांनी मला सांगितले, बाई आमच्यात सगळ्यांचेच गळे सुंदर असतात! नाचाचे कौशल्य म्हणशील तर कोल्हाट्यात. त्यांच्या चाली जशा मजबूत असतात तशा कोणाच्याच नसतात. लावणी, पोवाडा वगैरे तर ऐकले आहेतच. बाई पोवाडा गात नाही.

रानडे : पुरुषांचे पोवाडे इ. व स्त्रीगीते यांत काय फरक वाटतो?

भागवत : पुरुषांची गीते जास्त ऑर्गनाइज्ड वाटतात. त्यांना टेक्निक असते. स्त्रियांचे तसे नसते. त्या नाचतीलसुद्धा तसेच. हरताळकेची वा भोंडल्याची गाणी पाहा. शिवाय, काहीतरी विधी असतो. विधीशिवाय नाही व्हायचं.

रानडे : लोकसंगीतातले कोणते माध्यम जास्त प्रभावी असे वाटते?

भागवत : प्रभावी माध्यम? त्याचं असं आहे की, प्रत्येक जातींतच काही एक्स्पर्ट लोक असतात. ते म्हणतात तेंव्हा त्यांचा परफॉर्मन्स येतो तुमच्या पुढे.

रानडे : एखादं स्त्रीगीत घेतलं तर त्याच्या शब्दांमधून जास्त आशय कळतो की गायनांतून? स्त्री गात असते तेंव्हा तिची भावना कशांतून जास्त व्यक्त होते?

भागवत : भावना आवाजांत नसते. एका ठराविक पारंपरिक पद्धतीनेच त्या गीतांत असतात. भावनेचा उत्कट असा प्रत्यय येत नाही. आता तुला एक लग्नाचं गाणं म्हणून दाखविते. कुणब्यांच बरं का. :

कुठे रे बाळा गेला होता
कुठे रे बाळा गेला होता
गेलो होतो गेलो होतो सारजा परिणिली
कशी रे बाळा परिणिली
कशी रे बाळा परिणिली
सात खणांच्या माडीवरी
सारजा परिणिली.

रानडे : या गाण्यांत पुनरावृत्ती आहे. काही शब्द एकदम संस्कृत, तर काही एकदम मराठी येतात. बोली भाषेतले त्यांच्या व्यवहारातले. त्यामुळे गाणे चांगले वाटते की चालत आलेलं आहे म्हणून?

भागवत : चालत आलेलं आहे म्हणून. त्याच्या चालीमुळे चांगले वाटते, मी साधारण म्हटली तशीच चाल आहे. म्हणजे गोड प्रकारची आणि हे लग्नांत म्हणतात. आणखी एक गाणे ऐक.

उगवला सूर्य हाकली किरणे
नवऱ्याची आई मनी का रुसली
उन्ही का बसली, चला मंडपी साउलीला.

बायकांच्या गाण्यांत, म्हणजे ब्रिटिश कालानंतरच्या बरं का, त्यांत ध्रुवपद मागून यायचं. आणि पहिलं कडवं आधी, आणि मग ध्रुवपद पुन्हा पुन्हा येत जाई. आता गळा राहिला नाही माझा पण ऐक:

सहा राग छत्तीस कुळं, रागिण्यादि सप्त सूर
लावितो यथाकार ताल, मूर्च्छना हरे SSS
दुरुन मुरली ऐकतांच, दुरुन मुरली ऐकतांच
पुरली कामना SSS रे.
दुरुन मुरली ऐकताच, किन्नरादि अप्सरागण
नाचताती थैक थैक, कर्णवीणा जेवी उरग
डोलवी फणा SSS रे
दुरुन मुरली ऐकताच, श्री रणछोड प्रभु
अधरसुधा पिऊनी नादे, भुलविल्या नाना छंदे
गोपिका मी ना रे, दुरुन मुरली ऐकताच
पुरली कामना SSS रे

या उलट एकनाथांचं पद बघ:

पदराला धरू नको कान्हा सोड
पदराला धरू नको कान्हा सोड

जाउनी सांगेन नंदामामंजीना
मोडीन तुझी रे खोड
पदराला धरू नको कान्हा सोड
मी राधा गोरी, तू कृष्ण काळा
नाही मशी रे तोड
पदराला धरू नको कान्हा सोड.

रानडे : भारतीय, आणि इतर भाषांतील लोकसाहित्याचाही तुमचा अभ्यास आहे. भारतीय लोकसाहित्याचे काही खास विशेष सांगता येतील काय?

भागवत : त्याचा ठसा जगाच्या साहित्यावर उमटलेला आहे. ग्रिमने गोष्टी गोळा केल्या त्यांतील बऱ्याच कथांचा साचा आपल्यातूनच मिळतो. कारण आपल्याकडे फार पहिल्यापासून, ब्राह्मण वाङ्मयातून दंतकथा आहेत. त्या पुराणांत वेगवेगळ्या रीतीने विकसित झाल्या आहेत. काही अविकसित आहेत. त्यांचं पाठांतर व्हायचं. सणवार, व्रते इत्यादींचं त्यांच्याशिवाय चालायचं नाही. तुमचा जो पंथ असेल त्यानुसार. पण त्याची जागा कायम. लिंगायत मृत्यू अशुभ मानत नाहीत. मृत्यू झाला घरांत की आनंदाचं वातावरण. पुरणपोळी करून जेवायचं. प्रेत मग बाहेर काढायचं. बसून न्यायचं. आणि एक चिड्डी लिहितात. शंकराला चिरंजीव म्हणून. चिरंजीव शंकर यांस, आमचा मनुष्य तुमच्याकडे पाठविला आहे त्याला ठेऊन घ्यावे. मी ऐकलं की गुजराथ्यांत कौसार म्हणून खीर-स्मशानांत पितात. मुद्दा असा की मृत्यू अशुभ नाही हा विशेष कल्पनाबंध आहे.

रानडे : शिष्ट वा नागर साहित्यापेक्षा लोकसाहित्यांत वेगळे काय दिसते?

भागवत : वेगळं असं की शिष्ट साहित्यांत संगीत म्हटलं की त्यांत संगीतावरच भर दिलेला असतो. नृत्य म्हटलं तर नृत्यावरच भर असतो.

रानडे : शिष्ट व लोकसाहित्यांतला निसर्ग वेगळा कसा?

भागवत : लोकसाहित्यांत ठराविक प्रसंगामुळे वगैरे झाडांचे इ. वर्णन येते. उदाहरण घे. बांबू कसा फुलतो? मरणाच्या वेळी. कारण तो फुलला की मरतो. संपतो. ही कल्पना बैगा लोकांनी कशी आत्मसात केली आहे बघ. मनुष्य ऐंशी वर्षांचा झाला आणि त्याला जर मुलं, नातवंडं मिळून वीस असली तर त्याचं लग्न पुन्हा एका मुलीशी करून देतात, बाई तशी असली तर तिचे लग्न मुलाशी करून देतात.

रानडे : आपल्या लोकसाहित्यामध्ये पुरुषप्रधान संस्कृती जास्त दिसते असे तुम्हाला वाटते काय?

भागवत : होय. आदिवासींतसुद्धा मला मिळालेलं एक गाणे ऐक:

तिरिया जलम नही देहो री
मोहे तिरिया जलम नही देहो री

खाली जाळ पेटला आहे. वर हंडा उकळतो आहे आणि त्यांत आपण जळत उकळत जात आहोत. म्हणून आम्हांला स्त्रीचा जन्म नको म्हणून सांगितले आहे!

रानडे : आज निराळी जीवनसरणी दिसते आहे. माध्यमे निरनिराळी येत आहेत. भाषा रीतिरिवाज बदलताहेत. यापुढे लोकसाहित्याचे महत्त्व कमीकमी होत जाणार असे वाटते काय?

भागवत : गेलंच आहे महत्त्व.

रानडे : लोकसाहित्य मागासलेल्या संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व करते व म्हणून, संस्कृती प्रगत झाली की, लोकसाहित्य जाते असे म्हणता येईल काय? असे आपल्याला वाटते काय?

भागवत : संस्कृती बदलली की साहित्य बदलतं.

रानडे : यापुढेही लोकसाहित्य निर्माण होत राहील काय?

भागवत : या पुढे लोकसाहित्य होणार नाही. साहित्य होईल. चोरतील लोकांचे पण आपले म्हणून सांगतील! कॉपीराईट नाही ना! आपल्या बायका अमेरिकेत झिम्मे करून दाखवितात ना?

रानडे : म्हणजे लोकसाहित्य वेगळे रूप घेऊन येईल / राहील असे वाटते काय?

भागवत : लोकांच्या आवडीचा प्रश्न आहे. आपला प्रादेशिक अभिमानच त्याला कारणीभूत आहे.

रानडे : लोकसाहित्यांत जास्त अश्लीलता असते का?

भागवत : नाही. कुठलच चांगलं साहित्य मला अश्लील वाटत नाही. त्यांत गुण असेल तर तो सर्वत्र येतो.

रानडे : लैंगिक विषयावर शिव्या जास्त का?

भागवत : कारण असं की पूर्वी सेक्स सगळ्यांनाच माहित असे. माणसे पशु, पक्षी सगळ्यांचे एक जीवन असे. सेक्सचं आकर्षण सर्वांनाच असतं ना? जे सर्वात प्रिय त्यावरच्या शिव्या पॉवरफुल, शिवाय लग्न, गोत्र इ.ची बंधनं ओलांडली की शिव्या. जातीवरूनही शिव्या! कारण परकं म्हटलं की शिवी.

(१) दुर्गाबाईंच्या विवेचनात लोकविद्या (फोकलोअर या अभिप्रायाने) तसेच लोकवाङ्मय या दोहोंच्या अभ्यासाचे प्रतिध्वनी उमटतात याची जाणीव असावी.

(२) हा मुद्दा फार महत्वाचा आहे. संगीत म्हणजे रागसंगीत असा ग्रह झाल्याने संगीतात्मतेच्या विविध परी कळत नाहीत. पुटपुटणे, गुणगुणणे. पठण करणे. लयीवर पण किंचित खाली वर आवाज करत बोलणे या सर्व संगीताच्या परी होत.

(३) जेव्हा लोकांकरिता, त्यांना ऐकविण्याकरिता वा दाखविण्याकरिता गायचे / नाचायचे असे ठरते. तेव्हा ते सादरीकरण होतं. निकष बदलतात. अशी परिस्थिती नसते तेव्हाचे गायन वगैरे वेगळे असते सर्वार्थानी.

(४) लोकगीते म्हटल्यावर भावना-वगैरे समीकरणे वापरून हळवेपणाला ऊत आणण्याची प्रवृत्ती दिशाभूल करते. गायन वगैरे एका विधीचा भाग असल्याकारणाने असेल कदाचित्. पण लोकगीत ही एक स्वयंपूर्ण घटना असते. तिच्यावर भावना व्यक्त करण्याचीही जबाबदारी बाहेरून लादता येत नाही. भावनापूर्णता हा घटक लोकगीतांबाबत गृहीत धरता येत नाही.

(५) हा एक वेधक मुद्दा आहे. चाल आवडते कारण तिचा व आपला परिचय असतो. गाणारा व ऐकणारा दोघेही एकाच समाजाचे घटक असल्याकारणाने, तिचे गोडपण हा एक सांस्कृतिक परिणाम आहे. सांगीतिक निकषांचा इथे काही फायदा नाही!

(६) कडवे वा ध्रुवपद असणे / नसणे याचा एकट्याने गाणे वा समुहाने गाणे याच्याशी प्रत्यक्ष संबंध असतो. गीतांतील सांगीतिक कल्पनेचा विस्तार करावयाचा आहे की साहित्यिक आशयाकडे लक्ष वेधायचे आहे या बाबी इथे महत्त्वाच्या ठरत असतात.

(७) आज माध्यमांच्यामुळे जग छोटे होत आहे याचाच एक अर्थ असा की आपण कुठले याचा नेमका संदर्भ पुसट होत जाणार आहे. निश्चित प्रादेशिक ओढ नसेल तर लोकसंस्कृती व लोकसंगीत यांना कुठे व कसा धर मिळेल? या काहीशा बोचऱ्या प्रश्नाला दुर्गाबाईंनी दिलेले उत्तर विचार करायला लावेल इतके स्पष्ट आहे.